

עיון ומחקר

מון הנסים אל הגבורות

נושאי חנוכה בראשיתה של ספרות הילדים העברית

מאת : אוריאל אופק

"הנרות הללו אנו מדליקים על הנסים ועל הנפלאות ועל התשועות ועל המלחמות שעשית לאבותינו בימים ההם בזמן הזה עליידי כוהניך הקדושים..."
(מתוך סדר הדלקת נרות חנוכה)

רוב שנות הגלות, עד לסוף המאה ה-19, היה חג החנוכה קשור בתודעתו של הילד היהודי בנס פך-השמן בעיקר. ואין תימה: בעת הדלקת הנרות היו הוא ואביו מברכים על הנסים ועל הנפלאות שעשה ה' עליידי הכוהנים הקדושים; ובמקור ההיסטורי-אגדי היחיד שהיה לנגד עיניו על טעמו של חג החנוכה (סדר מועד, מסכת שבת כ"א) הוא קרא בעיקר על טיהור המקדש ופך-השמן הקטן שנמצא שם, בעוד שפרשיית המרד הובלעה בחצי משפט בלבד: "וכשגברה מלכות בית-חשמונאי וניצחום..." לילדי ישראל לא היה כמעט מושג כיצד ניצח בית חשמונאי את היוונים, שהרי המקור ההיסטורי העיקרי המספר בהרחבה על מרד המכבים — "ספר החשמונאים" — לא נמצא בבתי ישראל; המקור העברי הקדוש של הספר אבד והספרים החיצוניים היו בעיני הקנאים בבחינת ספרי מינים...

הראשון שחולל מהפכה ווטא בתחום זה והכניס את מוטיב הגבורה החשמונאית לספרות-הילדים העברית היה אבירי סופרי ההשכלה יהודה לייב בן-זאב, מי שחיבר בין-השאר גם את שירי הילדים העבריים הראשונים². כמשכיל נלהב, המצוי אצל הספרים החיצוניים (הוא פירסם בין השאר תרגומים מעולים של ספרי בן-סירה ויהודית) מצא בן-זאב לגכון לספר לילדים את סיפור החנוכה ההיסטורי, ועשה זאת בספרו "יסודי הדת" (וינה 1811). ואף-על-פי שהחליט, כמשכיל

1. התרגום הראשון לעברית של ספר החשמונאים נעשה ע"י יצחק זעקיל פרענקל, בתוך "כתובים אחרונים" (לייפציג 1830).

2. בתוך המקראה המהוללת שלו "מסילת הלימוד" (וינה 1802).

מתקדם, לכלול בספרו זה רק את מצוות התורה שבעל-פה, "ולא הזכרתי דבר מהתלמוד ודברי הסופרים" (כפי שכתב בהקדמה לספרו), ייחד בו פרק מיוחד בשם "מימי החנוכה" (עמ' 138—140); הפרק הזה מלא הערצה לגיבורי האומה, אם כי מצויות בו טעויות היסטוריות אחדות:

"רבה (היתה) רעת היהודים... עד אשר קם מתתיהו בן יוחנן הכהן הגדול מבית חשמונאי והוא מקנאתו לאלהיו ולארצו העיר את לב שמונת [צ"ל: חמשת] בניו הגיבורים להלחם בעד ארצם. וילכו ויאספו אליהם אנשים אשר אלוה נגע בלבבם ויתחזקו להלחם עם היוונים ובראשם יהודה מכבי כמור האחים [צ"ל: השלישי באחים] איש גבור-חיל וילחמו במתי מעט עם חיל היוונים הרב והעצום ויכו בהם מכה אחרי מכה ותעוזו ידם..."

טעם ברור ומפורש היה לו, לבן-זאב, בכתיבת הפרק הזה: כפי שציין בהקדמה, הוא ביקש להפריך את הדעה הנפוצה בין הגויים כי "היהודים עם מורך, לבלתי צאת ובוא למלחמה"; כך בימים ההם, וכך בזמן הזה: בפרק על חובות היהודי כלפי ארץ מגוריו הוא מזכיר את חובת הגיוס ומטעים כי בימי מלחמה כל "אשר הוא איש-חיל ייחלץ ויצא בצבא [עם] שאר אנשי המלחמה לשום נפשו בכפו להילחם" (עמ' 176).

"בכוח הרוח הנפלא"

ככל שהתפשטה תנועת ההשכלה בקהילות ישראל, הלכה ונתחזקה בתודעת הילדים ההכרה, כי חג החנוכה מעוגן בנושא הגבורה. כך, למשל, כותב אהרן רוזנפלד בסיפורו האוטוביוגרפי "חנוכה (זכרונות מימי הילדות)", שנדפס במקראה המשובחת שלו "גן שעשועים" (וארשה 1880), כי אחרי הדלקת הנרות קרא עם אביו מתוך "ספר היוסיפון את הפרקים המדברים על החשמונאים ועל גבורת ימינם; איך... במתי מעט יצאו להלחם עם צבאות אנטיוכוס העצומים והרבים ויגברו עליהם ויהימום", והוא הוסיף והטעים: "הפרקים האלה לקחו את לבי וימשכוהו בעבותות האהבה" (עמ' 153).

עידוד של ממש לחיזוקה של מגמה זו בספרות-הילדים בא מצד האגודה החשאית "בני משה", שהחליטה להדפיס "ספרים קטנים להפיצם בין בני הנעורים", במטרה "להרחיב את מושג הלאומיות ולעשותו למושג נעלה ונרחב". שלוש מבין החוברות הראשונות, שיצאו בחסות האגודה "בני משה", נשאו את השם "חנוכה": החוברת הראשונה, מאת בראנד (נדפסה בשפה הרוסית), זכתה לתפוצה נרחבת וסייעה הרבה להפיכתו של חג-האורים לחג-הגבורה הלאומי. החוברת השנייה, שנכתבה על-ידי המזכיר הארץ-ישראלי של "בני משה" — הלא הוא המורה והסופר יהודה גרוזובסקי-גור ("חנוכה", אודסה 1893, 30 עמ'), זכתה אף היא לתפוצה רחבת ביותר ונדפסה בכמה מהדורות³. בשמונת פרקי החוברת, שנדפסה באות גדולה ומנוקדת, מובא סיפור

3. מהדורות נוספות: וארשה 1894, שם 1921, ובמאסף "ספר החנוכה", קראקא 1903. על דרך-הפצה בלתי-כשרה של החוברת אנו למדים ממכתבו של גרוזובסקי ל"המליץ" (1894, גל' 3), בו נאמר בין השאר: "איש אחד הקורא לעצמו בשם יהודה גרוזובסקי עבר במינסק ואח"כ גם בוילנא וישובב על פתחי נדיבים למכור את ספרי 'חנוכה' אשר כתבתי... ולכן אבוא בזה להודיע לקהל הקוראים הנכבדים מאד כי אנכי איננו הוא" וכו'.

מרד המכבים בסגנון מקראי חגיגי ונמליץ, במטרה להמחיש לפני הקורא הצעיר "מה עזה ונפלאה רוח האדם, כי יכול תוכל להלחם גם בכל עוז וגבורה ותנצחם"; וכדי להמחיש את האקטואליות של החג מסיים גור את דבריו במשפט רב־משמעות זה: "בכוח הרוח הנפלא הזה יעמוד ישראל עד הימים האלה וישחק לכל צרותיו"... שנתיים לאחר מכן יצאה הספרון השלישי לילדים בשם "חנוכה" (הוצאת "עולם קטן", אודסה תרנ"ה), שנכתב במקורו רוסית על־ידי מרדכי בן־עמי ותורגם בידי ח"נ ביאליק⁴; זהו זכרון־ילדות מלאנכולי בעל־אורה עממית נוגה ונוגעת ללב. מאז הלכו נושאי החנוכה וכבשו לעצמם מקום נרחב יותר ויותר בספרות־הילדים. אברהם שלום פרידברג מצא לנכון להקצות ב"זכרונות לבית דוד" (וארשה תרנ"ג—תרנ"ז) שלושה סיפורים היסטוריים מרתקים, הקשורים בחנוכה (יצאו תחילה כחוברות נפרדות): "הקווצה" — בו מספר עמיהוד אמיץ־הלב על הסתפחותו לצבא יהודה, מפלת ליזי'אש וחג חנוכה הבית; "טבעת הקידושין" — בו מספר שכנא בן מתן בין השאר על גבורת אלעזר בן מתתיהו, שראה את פיל המלך בבית זכריה "ויבקיע בין גדודי האויב ויגזור על ימין ועל שמאל ויבוא עד הפיל וידקרהו בחרבו למען יוכל לפגוע גם ברוכבו"; ובסיפור הדראמטי "הכבל והקוץ" מספר שמעון בן יאיר על קרב גמלא ומטעים כי "ימי החנוכה, ימי גבורת החשמונאים, היו בשנה ההיא לחג גדול בעמנו". בעקבות פרידברג הלך גם שלמה ברמן, שהקדיש בסידרה המפורסמת שלו "מגיבורי האומה — תולדות ישראל ערוכה על־ידי ביוגרפיות" (וארשה תרנ"ח—תרס"ח) את הספרון השלישי ליהודה המכבי. בהתפעלות רבה תיאר ברמן את אומץ־לבו של יהודה ואת מאמציו להפיח רוח־גבורה באנשיו המעטים והדלים בנשק, ועם זאת הטעים כי "כל המלחמות הרבות אשר לחם יהודה המכבי לא היו מלחמות־תגרה כי אם מלחמות־מגן; כי כאשר היה יהודה גורא בימי קרב, כן היה טוב ורחום בעתות השלום"... והטעם להדגשה זו ברור ומובן.

גבורת ילדים

"מי יודע איזהו החג הטוב מכל החגים? — חנוכה!" כך פתח שלום עליכם את סיפור־הילדים הידוע שלו "דמי חנוכה", שנכתב בשנת 1900. והסופר שהירבה ביותר באותן שנים לכתוב על חג זה היה יהודה שטיינברג קל־הכתיבה, מי שזכה בשעתו בצדק לתואר "אנדרסן העברי"⁵. בין מאות הסיפורים שחיבר ופירסם בחוברות, בקבצים ובעתוני־הילדים, הקדיש כתיסר מהם לחג החנוכה, כאשר ברובם מוטעם מוטיב הגבורה, הנאמנות ואומץ־הלב: אם זהו "הגלגלון"⁶ — על הילדים הרודפים אחרי הסביבון הנמלט ומגיעים למערת החשמונאים; או "נגהש"⁷ (ראשי־התיבות של נס גדול היה שם) — על הגיבור נגה מאנטיוכיה (שהיוונים כינוהו נגהש), אשר

4. על "חנוכה" לבן־עמי כתבתי בהרחבה במאמרי "ביאליק פתח בספרות ילדים", "ספרות ילדים ונוער" ב (1), עמ' 3—9.
5. כך כינהו המבקר פסח קפלן במדורו "השקפה פדגוגית", "המגיד" תר"ס, גל' 10—12.
6. "שיחות ילדים", חוברת ג', וארשה תרנ"ח, הוצאת "תושיה". האגדה נדפסה גם בשם "הסביבון" ב"רימונים קטנים, ספריה לילדים הרוצים" ב', תל־אביב תרצ"ה (2).
7. ביבליוטיקה "פרחים" מס' 173—175, וארשה תרס"ז.

הצטרף לצבא יהודה; או "חץ תשועה"⁸ — על הנער זבולון, המתקין חץ-זהב ומביאו ליהודה המכבי; או "נס חנוכה"⁹ — על האב המספר לילדיו את משמעות החג, והבן הקטן אומר: "ביום השני של חנוכה עשינו בנק עברי לקנות את ארץ-ישראל"... קשה לנו היום לתאר לעצמנו מה רבה היתה השפעתם של סיפורים אלה על הקוראים הצעירים של אז; אבל סיפורי שטיינברג הפכו להיות נכס בר-קיימא בספרות-הילדים שלנו, ועובדה היא, שקובץ מחודש של סיפורי חנוכה שלו נדפס במהדורה מצויירת במדינת ישראל (י. שרברק תש"ו).

ובעקבות שטיינברג הלכו גם סופרים נוספים: ידידו ועורכו שמואל לייב גורדון חיבר סיפור מצויין בשם "גדוד הללויה" (ביבליוטיקה "פרחים", וארשה תרס"ז), על יחידת ילדים גיבורים "המתעופפים כברקים ועושים שמות בקרב מחנה היוונים"; ובאותה ביבליוטיקה פירסם אלתר משה גונצר סיפור אוטוביוגרפי בשם "דמי חנוכה" (ג': "מדוע חדלתי לאהוב כסף"), ולוין ליפמן (מת לפני 30 שנה בברית-המועצות) פירסם שם את סיפורו העצוב "חנוכה ליתום", על ילדי ה'חדר' המשוטטים בחג ברחובות העיר המושלגים, עד שמשה היתום זוכה לנס-חנוכה משלו.

מכבים על הבמה

לא פחות מאשר על המספרים, אהוב היה סיפור החנוכה הדראמטי על המחזאים העבריים. קדמו להם, כידוע, גיאורג פרידריך הנדל והמשורר האמריקני ה"ו לונגפלו, ששניהם חיברו דראמות שיריות בשם "יהודה המכבי". יצירתו של לונגפלו תורגמה ועובדה פעמים אחדות לעברית והוצגה על-ידי תלמידי בתי-הספר ברחבי הארץ. בחוברת הביבליוגרפית "דרמות בעברית" מאת אברהם יערי (תל-אביב 1934) אנו מונים 30 מחזות המוקדשים לחשמונאים ולחנוכה, שנדפסו בספרים ובכתבי-העת, רובם ככולם מכוונים לילדים או שאומצו על-ידם.

עובדה בלתי-ידועה היא, כי הסופר העברי הראשון, שהיבר דראמה מקורית לילדים על מרד המכבים היה אליעזר בן-יהודה. כבר בשנת 1890 הוצג מחזהו "החשמונאים" על-ידי תלמידי בתי-הספר "למל" ו"כל-ישראל-חברים" בירושלים, וכעבור שנתיים — על-ידי תלמידי ראשון לציון, בבימויו של המורה דוד יודלביץ (שותפו של בן-יהודה בעריכת בכור עתוני הילדים, "עולם קטן"). עיקרה של העלילה נסבה סביב נפילתו בשבי של יהודה המכבי, שיצא לרגל את מחנה היוונים, ומסירות-נפשו של אחיו הצעיר יוסף, שהציע עצמו ללכת בשבי במקום יהודה, אף שידע כי יוצא להורג. בביקורת שנדפסה בעתונות הימים ההם על המחזה¹⁰ אנו קוראים כי "הילדים הבינו והרגישו היטב את אשר דיברו ודבריהם חדרו עמוק בלב הנאספים", וכי שפתם "צלצלה באזני השומעים בשפה חיה ונעימה באמת".

אין ספק, כי זו היתה גם מטרתו העיקרית של בן-יהודה בכתביבת המחזה — להוכיח כי העברית המדוברת עשויה להישמע "חיה ונעימה"; ואין תימה שבתר דווקא בנושא החנוכה, שהרי זה היה

8. ביבליוטיקה "לנצרים" מס' 46, וארשה תרס"ג.

9. ביבליוטיקה "פרחים" מס' 176—179, וארשה תרס"ז.

10. "חזיון בעברית בראשון לציון" מאת מרדכי לובמאן, נדפס ב"האור" ט"ו, ו' בשבט תרנ"ב. המבקר

אחד הנושאים הקרובים ביותר ללבו של בן-יהודה: להפוך את חג-האורים לחג הגבורה המתחדשת ולהשיב את כבודם הנשכח של "החשמונאים הקדושים והיקרים".

בעקבותיו של בן-יהודה הלך עמיתו הגלילי יצחק אפשטיין (שהעביר מן הארץ לגולה את שיטת הלימוד 'עברית בעברית'): הוא עיבד את מחזהו של יצחק וייס "החשמונאים", הציג אותו עם תלמידות בית-הספר לבנות בצפת והוציאו אחר-כך בספר (ירושלים תרנ"ד/1894, 111 עמ'). מחזות נוספים לילדים ולנערים בשם זה — "החשמונאים" — חיברו גם י"ל קולטנוב (וילנה 1911), יצחק קצנלסון (וארשה 1921, ספריית "תלתלים"), ל. מלוטק (ניו-יורק 1929); ואילו המשורר קל העט והסגנון 'קדיש יהודה סילמן' חיבר מחזה רווי שמחת-חיים בשם "החשמונאים הקטנים", שהתחבב מאוד על-ידי הילדים, נדפס שלוש פעמים (וארשה 1911, ירושלים 1917, שם 1921) והוצג עשרות פעמים בבתי-ספר בארץ ובגולה.

נושא הרואי אחר, שהוצג הרבה על-ידי הילדים בשבוע החנוכה הוא חנה ושבעת בניה. בעוד שבמחזות המרד הושם הדגש על הגבורה ואהבת החירות, הוטעמה במחזה הטראגי על אם-הבנים הדבקות באלוהים ובתורת משה. בין המחזות המוקדשים לנושא זה יזכרו: "חנה" מאת הפדגוג מאנוס מונוסוביץ (וארשה תרס"ז, ביבליוטיקה "פרחים")¹¹; "חנה ושבעת בניה" מאת עורך שבועון-הילדים "אביב" ישראל זאב פרישברג (ניו-יורק 1923), ו"אם הבנים" מאת שמואל לייב בלאנק (שם 1931)¹².

ומן הטראגיה-הרואי — אל החגיגי והעליו: כיוון שאחד מסימני החג האהובים כל-כך על ילדים הוא 'גביית' דמי חנוכה, אין תימה שנושא זה שכיח כל-כך בדראמאטורגיה לבני-הנעורים. מחזות קצרים ומשעשעים בשם זה — "דמי חנוכה" — כתבו בין השאר בן-ציון פראדקין (לונסק 1909), שמואל אדלהייט (ניו-יורק 1917) ואברהם ויינברג (בשבועון "הכוכב", לודז 1929); י"ד ברקוביץ ומ"י פולונסקי תירגמו והמחזו — כל אחד בנפרד — את סיפורו הידוע של שלום עליכם "מעוה של חנוכה", ושני התרגומים נדפסו בתל-אביב בעצם אותה שנה (1928); ואילו דניאל פרסקי חיבר קומדיה קלילה (או בלשונו: 'מחזיה') בשם "סעודת חנוכה", שנדפסה בשבועון "שחרית" (ניו-יורק תרע"ז). ועוד היד נטויה.

הרשימה התמקדה, איפוא, בעיקרה בראשיתה של ספרות-הילדים העברית. אבל אי-אפשר שלא להזכיר את לוי קיפניס — איש הגבורות ששירו "חנוכה חנוכה" נתפרסם עוד בשנת 1913, ומאז הוא ממשיך להעשיר את ספרותנו לילדים בשירים ובסיפורים לחגים ולכל עונות השנה.

התריע ברשימתו על שהשחקנים הצעירים דיברו בהברה האשכנזית, שזוהו "חסרון גדול". "וכפי ששמעתי וראיתי את החזיון לילדים בירושלים לפני שנתיים בהברת הספרדים נוכחתי וראיתי כי היתרון להברת הספרדים על האשכנזים". המחזה נדפס בהמשכים (כנראה בגירסה מתוקנת) בשם "יוסף החשמונאי" ב"הצבי" תר"ע.

11. מנוסוביץ עצמו תרגם אחר-כך את המחזה לאידיש (וארשה 1920).

12. מחזה-החנוכה שני של בלאנק: "ילדי ירושלים", ניו-יורק — ירושלים, תרצ"א.